

ternatief is het toepassen van vloerverwarming. De laatste jaren ontwikkelde droogbouwsystemen kunnen door hun geringe bouwhoogte (4 cm inclusief isolatie) in bijna alle gevallen zonder hak- en sloopwerk aangebracht worden onder de banken. De massa van deze systemen is klein, zodat de opwarmperiode kort is, en – afhankelijk van het aantal kerkbezoekers – zijn meer of minder secties te verwarmen.

Technisch is het ook mogelijk een plaatselijk klimaat te scheppen met behulp van alleen luchtverwarming. (Denk aan luchtdeuren bij warenhuizen en blaasballen in vliegtuigen). Dit houdt wel in dat een groot aantal relatief dikke luchtkanalen door de kerk loopt, wat zowel uit esthetisch als uit investeringsoogpunt niet aan te bevelen is.

In deze context is het goed om even stil te blijven staan bij het koude voetenprobleem. Alhoewel warme voeten geen garantie geven voor een behaaglijk gevoel, geven koude voeten in alle gevallen een onbehagelijke ervaring. De voeten geven (via de schoenen) zowel convectief, via straling en via geleiding warmte af. Immers, er is een contactoppervlak tussen zool en vloer. Het aandeel geleiding in de warmtebalans is klein, zodat het van de vloer houden van de voeten weinig effect heeft. Soms wordt het geleidingsaandeel gebruikt om de overige warmteverliezen te compenseren; met behulp van elektrische verwarmingsplaten in de vloer probeert men via de schoenzool de hele voet warm te houden. (stoven?)

Deze vloerplaten verhogen, in tegenstelling tot vloerverwarming, niet de gemiddelde stralingstemperatuur in de omgeving van de voeten, het blijft dan ook een lapmiddel.

De laatste nog onbesproken parameter is de *luchtsnelheid*. Luchtsnelheden boven de 15-20 cm/sec. dienen vermeden te worden, omdat ze als tocht ervaren worden. Reeds is gesproken over tocht ten gevolge van plafondventilatoren en koudeval. Luchtverwarming stimuleert, afhankelijk van de wijze van inblazen, in een aantal gevallen ook het tochtverschijnsel. De enorme hoeveelheden lucht die opgewarmd ingeblazen wordt, geven al snel een luchtcirculatie in de gehele kerk met alle risico's van dien.

Beschouwen we het voorgaande dan worden meer problemen geschetst dan oplossingen aangedragen. Door de grote verscheidenheid van de kerkgebouwen, de daaruit volgende problemen, en de mogelijke oplossingen zal iedere kerk individueel benaderd dienen te worden. Dit artikel kan niet meer dan een eerste aanzet daartoe zijn.

* Ir. M. J. P. Mulders is wetenschappelijk medewerker aan de T.H. te Eindhoven, en houdt zich op dit moment bezig met de problematiek rond de kerkverwarming, o.a. die van de Sint Nicolaaskerk te Amsterdam.

Monument of toeristische attractie?

Aantekeningen bij de naderende voltooiing van de restauratie van de Grote- of St. Maartenskerk en toren te Zaltbommel

DOOR ERIK DOLNE*

September 1977 ging de algehele restauratie van de St. Maartenskerk en toren te Zaltbommel van start. Een veelomvattend karwei, omdat bij een inspectie mét steiger het bouwwerk zich in een veel slechtere staat bevond dan men aanvankelijk dacht. Naast de problematiek van de restauratie van de architectuur en de schilderijen in het interieur, kreeg men te maken met de wens de bruikbaarheid van het gebouw voor de Zaltbommelse gemeenschap te vergroten. Deze bruikbaarheid speelde een grote rol bij de beslissing tot de kostbare restauratie. Ze werd alleen verantwoord geacht als het gebouw door het hele jaar heen gebruikt zou kunnen worden. Een en ander kreeg zijn beslag door de bouw van de z.g. winterkerk in het koor. In september van dit jaar moet de restauratie zijn voltooid en wordt de kerk in gebruik genomen.

Het koor van de Grote Kerk van Zaltbommel voor de restauratie. De heer Dolne vraagt zich af of een grote ingreep als het plaatsen van de winterkerk (zie foto pag. 170) de enige oplossing is voor het warmteprobleem in de kerk.

Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

27 april j.l. vond in de nieuwe winterkerk een studiedag plaats over de verwarming van het kerkgebouw, waarbij de bezoekers zich op de hoogte konden stellen van de vorderingen tijdens de restauratie en de aanpassingen in het koor. Tevens konden zij kennis nemen van de standpunten hierover van de zijde van de St. Maartenstichting (restauratiecommissie) in de persoon van de heer dr. D. J. Smeenk en van het uitvoerende restauratiebureau van Hoogevest uit Amersfoort in de persoon van architect ir. T. van Hoogevest. Mijn bezoek aan de kerk heeft mij er (opnieuw) van overtuigd dat er in Nederland nog heel wat brokken op restauratiegebied gemaakt zullen worden eer men zal inzien, dat als men bij restaureren het handhaven van het authentieke karakter van het gebouw als uitgangspunt stelt, er nog veel moet veranderen. De St. Maartenskerk bekijkend, met in het achterhoofd de restauraties te Amsterdam (Nieuwe Kerk) en 's Hertogenbosch (St. Jan) zijn wij, naar mijn mening, op het punt aangekomen dat wij beter kunnen gaan spreken van monumentenbedreiging dan monumentenzorg. Kunsthistorici likken nu al hun wonden, bij het zien van de door de restaurateurs aan het monument aangebrachte restauraties en veranderingen.

Gewelf van het schip van de Grote Kerk van Zaltbommel in 1960. Slechts een deel van de gewelvschilderingen is hier nog aanwezig. Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

'CONSTRUCTIEVE RESTAURATIE'

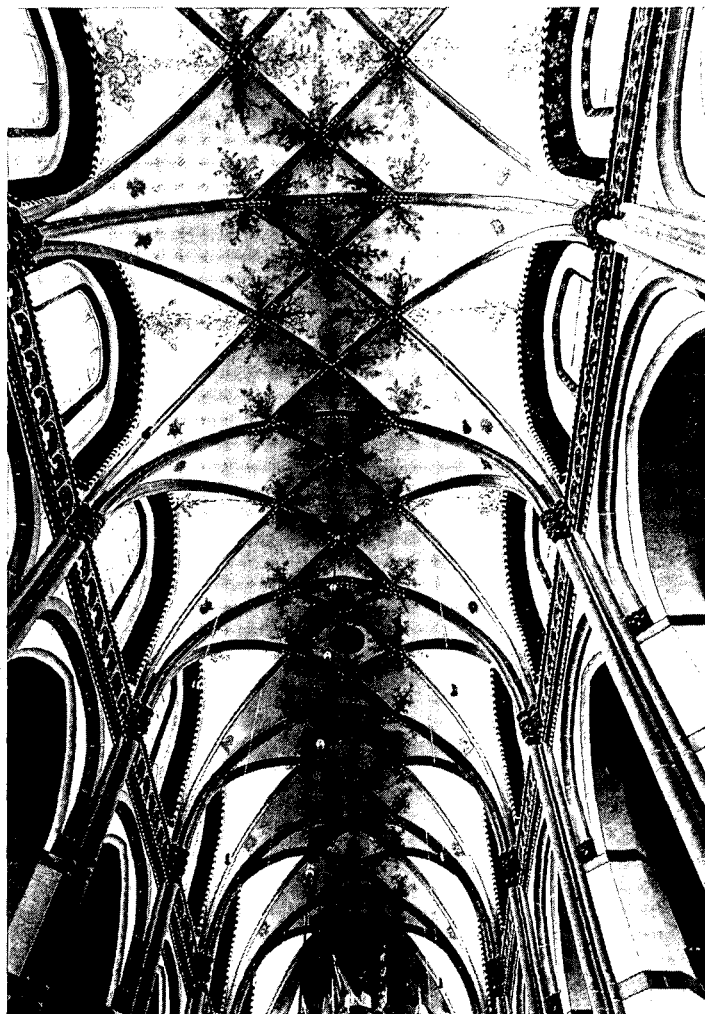
Vanaf het begin van haar bestaan is de St. Maartenskerk een zorgenkind geweest voor de kleine gemeenschap van Zaltbommel. Door de eeuwen heen werd steeds aan het enorme bouwwerk gesleuteld in de vorm van restauraties en reparaties. Echter, pas aan het begin van deze eeuw maakte men plannen om zowel kerkgebouw als toren integraal aan te pakken en te restaureren. Tussen 1907-1917 vond de restauratie van de toren plaats o.l.v. de Rotterdamse architect J. van Gils, terwijl men van 1937-1943 o.l. van de architect ir. J. A. G. van der Steur werkte aan de kerk. Vanwege de oorlogsomstandigheden moest de restauratie worden gestaakt. Het gebouw raakte opnieuw in verval, totdat men in de jaren zeventig opnieuw een algeheel restauratieplan voor de kerk ontwikkelde, waarmee men in 1977 daadwerkelijk van start ging. Heden is bekend dat de totale kosten van de restauratie 32 miljoen zullen bedragen. Met name het gebruik van slechte materialen bij vorige herstellingen en restauraties is de oorzaak van deze hoge kostennota. Zo werd bij de restauraties in deze eeuw portlandcement gebruikt voor het metselen van muurgedeelten in natuursteen. Een kostbare vergissing, omdat deze cementsoort nauwelijks water doorlaat, waardoor bij vorst de vaak door en door natte stenen uit elkaar springen. Bij het verbinden van de natuurstenen blokken gebruikte men ijzer i.p.v. brons. Door het

vocht roestte het ijzer, waardoor het uitzette en de blokken openbarstten. Een en ander was er de oorzaak van dat de restauratieplannen in 1977 werden gepresenteerd als een 'constructief herstel van het bouwwerk'.

RESTAURATIE VAN DE ARCHITECTUUR

In zijn artikel 'De restauratie van de Sint Maartenskerk en Toren te Zaltbommel 1977-1985'¹ zingt de heer D. J. Smeenk een loflied op de nu bijna voltooide restauratie. Helaas, ze vertoont naast fraaie resultaten, teveel dissonanten om mij ertoe te bewegen samen met hem een duet te vormen. Verantwoorde monumentenzorg betekent dat tijdens een restauratie zoveel mogelijk authentieke elementen van het te restaureren bouwwerk worden bewaard, zodat dit zijn oorspronkelijk karakter behoudt en waardoor het nageslacht tot in de lengte van dagen aan de hand van het bouwwerk zelf in staat is zijn bouwgeschiedenis te achterhalen. Van de St. Maartenskerk werd het koor echter nagenoeg herbouwd, zonder ook maar een detail te bewaren van het oude koorgedeelte uit 1304, dat, na een fatale brand, gebruikt werd voor de bouw van het huidige koor in 1368. De historische sporen

Bij de recente restauratie werden alle schilderijen van het schip aangebracht in 'Middeleeuwse' stijl. Foto: Jaap Herschel, Utrecht.

werden tijdens de herbouw van de binnen- en buitenmuren uitgewist. Dezelfde klacht kan men uiten bij een aantal andere geres-taureerde gedeelten van het kerkgebouw. Toen ik dit alles aanzag heb ik gedacht: had men maar niet zoveel geld gehad voor dit onderdeel van de restauratie. Zoveel moge-lijk natuursteen werd vervangen in het kader van het constructief herstel. Door de be-schikking over een (te) ruime beurs is men helaas niet selectief te werk gegaan bij de keuze wat te vernieuwen en wat niet. Een verhaal op zich is in deze context het weer aanbrengen van de versierende elementen, die bij de restauraties van 1907-1917 en 1937-1943 uit kostenoverwegingen waren weggelaten. Kon men het noordportaal van de kerk nog restaureren naar afbeeldingen van Cornelis Springer (het eerste plan werd overigens te rijk bevonden en afgekeurd!), bij andere bouwonderdelen kon men de fan-tasie de vrije loop laten. Meest in het oog lopend detail is wat dit betreft het aanbrengen van nieuwe pinakels op de steunberen. Drie modellen werden ontworpen door op-zichter, de heer Schellevis, welke op ware grootte werden gemaakt en uitgetest 'hoe zij zouden staan'. De keuze viel op die versie welke het op afstand gezien 'het lekkerste deed'. Inderdaad, de pinakels hebben weer hogels, maar waarom geen onderzoek ge-pleegd in het archief van de Westfälische Denkmalpflege, waarin materiaal te vinden is van een aantal andere kerken waaraan Gisbert Schairt van Bommel bouwde. Zijn werk werd echter genegeerd en niet als uit-gangspunt gekozen voor het nieuwe ont-werp. Dat men de nieuwe pinakels enig Nederrijns karakter moet ontzeggen, doet er klaarblijkelijk niet zo toe.

DE WINTERKERK

Toen Willem van Oranje Zaltbommel in 1572 innam liet hij beslag leggen op de St. Maartenskerk en wees haar toe aan de klei-ne Hervormde Gemeente van het stadje. Vanaf die tijd ook was het koor van de kerk buiten gebruik omdat de kansel in het schip werd opgesteld. Die situatie bleef tot op heden hetzelfde. Toen bij de huidige resta-uratie de vraag over de bruikbaarheid van het gebouw ter sprake kwam, kwam daardoor het koor het eerst in aanmerking 'om iets in te ondernemen', immers, het koor was het koor niet meer. Vergelijkingsmateriaal el-ders in het land was schaars. Men heeft er nog over gedacht het voorbeeld van de St. Jacobskerk te Utrecht te volgen. Hier scheidde men een zijbeuk van de rest van de kerkruimte. Die oplossing werd voor Zalt-bommel niet geschikt geacht. Voor het koor werden allerlei oplossingen aangedragen, waarin steeds het verwarmingsprobleem een grote rol speelde. Men kon het koor afslui-ten met een glazen wand onder de triomf-boog of deze geheel sluiten met een houten wand of metselwerk. Een andere oplossing bestond uit het aanleggen van een vloer ter hoogte van de vensterbanken der ramen, en slechts een gedeeltelijke afsluiting naar het schip toe. Door het verwarmingsprobleem

ontstond de overtuiging, dat afsluiting van de hoge koorammen van de te gebruiken ruimte een noodzaak was. Zo kwam men op het idee van de winterkerk: een stalen ge-raamte, afgesloten naar het schip toe, met een houten dak en aan de zijden afgedekt met glasplaten tot onder de vensterbanken van de koorvensters, zodat men deze nog steeds zou kunnen zien. Op het dak van de 880 m³ grote doos zou dan ruimte zijn voor andere activiteiten als exposities en recep-ties. Via de consistoriekamer, welke aangepast is aan de nieuwe situatie door de bouw van toiletten, een garderobe, etc., komt men op het dak van de winterkerk, terwijl aan de andere zijde van het koor op de plaats van de vroegere 'Kluis' een tweede afgang in de vorm van een spiltrap in de muur is geforceerd. De winterkerk komt mij voor als een 'ad hoc'-beslissing. Was het niet beter geweest voor al het geld dat nu werd besteed de kerkrampen van een dubbele beglazing te voorzien en daarnaast het kerk-gebouw van een goede vloerverwarming. De kerk zou dan niet alleen gevrijwaard zijn gebleven van de gruwelijke ontsiering door de winterkerk, maar tevens zou men daar-mee de controle hebben gehad over de con-stante temperatuur in de kerk, belangrijk voor het behoud van de schilderijen. Zijn wij nu echt in 20 jaar tijd op het gebied van de verwarming zó verward dat wij het bij 18° in een kerk niet meer uithouden? Ir. Van Hoogevest verdedigde zijn winterkerk met de woorden: 'Tijdens de Hervorming kwam de eerste aanpassing van het kerkgebouw, nu de tweede'. Dat de eerste uit puur reli-gieus oogpunt plaats vond en de tweede uit economische overwegingen vergat hij erbij te zeggen. Al is de winterkerk weer direct uitneembaar, de oplossing was niet nodig geweest en riekt naar een prestigeobject. Voor hetzelfde geld had men immers de kerk geheel ter beschikking kunnen hebben.

DE SCHILDERINGEN

1605-1606 werd de kerkruijme gereinigd en verdween het overgrote deel van de schilde-ringen onder de witkalk. De gewelfschilder-ingen echter liet men ongemoeid. Ze waren in de 19de eeuw zo slecht geworden dat ze werden overgeschilderd. Toen de middel-eeuwse schilderijen op de muren weer onder de witkalk tevoorschijn kwamen, be-sloot men ook de gewelfschilderingen weer in 'oorspronkelijk middeleeuwse stijl' aan te brengen en daarnaast de architectuur-schilderingen op gewelfribben, raamomlij-s-tingen en vensterbanktriforium eveneens op te halen. Het laatste was een voortreffelijk initiatief omdat deze schilderijen zo ka-rakteristiek zijn voor de uitdossing van Ne-derrijns gotiek. Ik heb mij afgevraagd waarom de heer Smeenk in zijn artikel: (ne-gentiende eeuwse) 'overschilderingen' tus-sen haakjes schrijft, i.p.v. 'oorspronkelijke middeleeuwse stijl' waar hij dat wél had moeten doen. De 19de-eeuwse overschilder-ingen werden weggehaald en vervangen door pure nep-, zo u wilt kitschschilder-ingen in de stijl van de 9 procent resterende

originele middeleeuwse schilderijen Een 'C' (conservering) en 'R' (reconstructie) geeft de toerist informatie over wat oor-spronkelijk is en wat niet...

Voor de kenners kan niet verbloemd worden dat door het weghalen van de 19de-eeuwse schilderijen een document van grote waarde werd vernietigd, dat op voor-treffelijke wijze de opvattingen in de 19de eeuw over het restaureren van middel-eeuwse schilderijen weergaf. Tenslotte nog iets over de schilderijen in het koor. De heer Smeenk schrijft in zijn artikel daar-over dat men vanaf het dak van de winter-kerk daar zo'n prachtig zicht op heeft, om-dat ze daar dichterbij de kijker zijn. Dat 'genot' reserveer ik voor hem en de ondes-kundige toerist, die na de 'verukkelijke middeleeuwse schilderijen, in schip en zijbeuken, 'die van het koor' er nog wel bij kan doen'. Voor de deskundige is het een zware gang. Hij wordt geconfronteerd met schilderijen die puur naar eigen smaak en fantasie zijn bijgewerkt.

Zonder enig kunsthistorisch onderzoek vooraf werden schoentjes van figuren ge-wijzigd, bazuinen van engelen veranderd en details 'aangepast'.

De St. Maartenskerk te Zaltbommel is de-zelfde weg gegaan als zijn illustere voor-gangers te Amsterdam (Nieuwe Kerk) en 's Hertogenbosch (St. Jan). De bouwwer-ken werden 'systematisch afgehandeld en verwerkt', kant en klaar gestoomd voor de toerist. Dat daarbij aan oorspronkelijk au-thentiek materiaal werd getornd en veel er-ven verloren ging doet er kennelijk niet zo-veel toe. Met nog een groot deel van de restauratie van de St. Servaas te Maastricht voor de boeg, waarbij naar ik vrees dezelfde mentaliteit overheerst als te Zaltbommel en Amsterdam, mag de kunsthistorische we-reld met recht het hart vasthouden voor het lot van dát monument.

*³ Drs. E. M. Dolne is kunsthistoricus, wetenschap-pelijk ambtenaar aan de Katholieke Universiteit Nij-megen en bestuurslid van het Cuypers Genootschap.

Noot 1. D. J. Smeenk, De restauratie van de Sint Maartenskerk en Toren te Zaltbommel, 1977-1985. Publicatie Stichting Oude Gelderse Kerken, Afl. 20, Voorjaar 1985

Oproep aan de leden

HEEMSCHUT 75 jaar! 1911-1986

Bent u zelf geïnteresseerd of kent u men-sen in uw omgeving die bereid en in de gelegenheid zijn om in het blad *HEEM-SCHUT te adverteren*, stelt u zich dan met ons bureau in verbinding voor in-lichtingen. **Hoe groter de financiële armslag, hoe beter ons blad kan zijn.**